

A lakosságcsere története és emlékezete

1945. április 5-én, a második világháború után újjászülető Csehszlovák Köztársaság alkotmányértékű kassai kormányprogramja az állam területén élő nem szláv nemzeti közösségeit, a németeket és a magyarokat tette felelőssé az 1938/39-ben történekeért: a müncheni egyezményért, az első bécsi döntésért, a német megszállásért, a köztársaság felbomlásért, felszámolásáért. Pedig, mindaz, ami a csehszlovák válság hónapjaiban bekövetkezett, ahhoz az európai hatalmi erőviszonyok gyökeres átalakulása, a totalitárius diktatúrák előretörése, a demokratikus hatalmak meghátrálása kellett. A megoldatlanul feltorlódott csehszlovákiai nemzeti kérdések, a szlovák, rutén autonómiatörekvések, a német és magyar kisebbségek jogsérelmei valójában csak alkalmat kínáltak a Köztársaság belső és külső felosztásához. Csehszlovákia lakosságának 1921-ben 65,6 százaléka volt "csehszlovák", 34,4 százaléka, vagyis több mint egyharmada más nemzetiségű. A "csehszlovák" nemzetiségen belül, a 8,7 millióból 2,2 millió volt a szlovák; a németek száma 3,1 millió (23%), a magyaroké 747 ezer (5,6%), a ruszinoké 462 ezer (3,4%) volt. Rajtuk kívül 180 ezer zsidó, 76 ezer lengyel és 23 ezer "egyéb" nemzetiségű személy élt a Köztársaság területén.

Az Első Köztársaság soknemzetiségű jellege, az 1938–1939-ben rövid ideig létezett Második Köztársaság szlovák, rutén autonómiái, majd pedig az állam teljes felbomlása miatt a második világháború után csehek és szlovákok többsége egyetértett abban, hogy a kisebbségi kérdésnek – az állam biztonsága szempontjából – legjobb megoldását a nem szláv népcsoportok felszámolása jelenti.

A magyar kisebbség felszámolásának terve

Az Első Köztársaság vezetői már az 1920-as években megkísérelték a határ menti nemzetiségi tömbök fellazítását, az első földreform során. A "nemzeti alapon" végrehajtott földreform fölszámolta a német és a magyar nagybirtokokat, erősítette a cseh és a szlovák birtokos parasztságot. Az 1935–1938 közötti nemzetiségi statútum tervezetek mögül még a csehszlovák válság legsúlyosabb hónapjaiban és heteiben is hiányzott a kisebbségi közösségek autonómiáját biztosítani kész meggyőződés. A kisebbségek által lakott területek elválasztása Csehszlovákiától jórészt azért nem ütközött érdemi nemzetközi ellenállásba, mert a csehszlovák állam által a két világháború alatt biztosított polgári demokratikus fejlődés lehetőségeit kezdettől fogva lerontotta a nyelvi, oktatási, kulturális tekintetben kicsinyes nemzetállami nacionalizmus. Ez pedig megakadályozta a nemzetiségi közösségek állampolgári lojalitásának elmélyülését.

A londoni csehszlovák emigráció vezetőjeként Beneš kezdettől fogva sokat foglalkozott a világháború utáni csehszlovák állam belső és külső feltételeivel. Már 1941-ben arra a következtetésre jutott, hogy a német és magyar kisebbség jelentős részétől Csehszlovákiának meg kell szabadulnia. A csehszlovák békecélokról készült 1941. február 2-i memorandumában elismerte ugyan az 1938 előtti magyar–szlovák határok kiigazításának célszerűségét, de a Csallóköz területét nem kívánta viták tárgyává tenni. A Komáromtól keletre eső határszakasz módosítását "a lehető legátfogóbb lakosságcserevel" kívánta egybekötni, hogy az államhatárok az etnográfiai határokkal azonosakká váljanak. A területátadással egybekötött magyar–szlovák lakosságcsere ötlete 1942-ben is felbukkant megnyi-

latkozásaiban. A német kisebbség felszámolása mellett a magyar kisebbségi kérdés hasonló "megoldása" tehát 1941 februárjától kezdve, fokozatosan vált a londoni csehszlovák kormány háborús célpolitikájának kiemelt fontosságú elemévé. 1942-ben a szövetséges nagyhatalmak az első bécsi döntés érvényességét annullálták, ami Beneš számára még nagyobb mozgásteret biztosított.

A csehszlovák állam második világháború utáni újraalakításával összefüggő elképzeléseiben Beneš kezdetben a német és magyar kisebbség létszámának minimalizálását, ennek érdekében előbb területcserékkel, részleges területi kompenzációval kombinált kitelepítést, illetve a kisebbségi jogok helyett belső közigazgatási határok közé szorított nyelvi jogokat fontolgatott.

A Szovjetunió német megtámadását követően felértékelődött köztes-európai zónában a londoni csehszlovák emigráció hamar felismerte az új lehetőségeket. A csehszlovák kormány hivatalos brit, amerikai és szovjet elismerését követően Beneš már jóval magabiztosabban vetette fel a szudétanémet kérdés háború utáni megoldásának egyre radikálisabb, 1-2 milliónyi német kitelepítésével számoló alternatíváit. A csehszlovákiai németek tömeges és egyoldalú kitelepítésének nemzetközi támogatására törekvő Beneš legelőször a brit kormány kezdte támogatni. A csehszlovák köztársasági elnök 1943. májusi washingtoni útja során azonban Rooseveltnél is beleegyezését adta a csehszlovákiai németek számára radikális csökkentését célzó egyoldalú kitelepítések tervéhez. Még amerikai útja során kapta kézhez a szovjet kormány táviratát, amelyben arról értesítették a csehszlovák köztársasági elnököt, hogy Moszkva támogatni fogja a németek háború utáni kitelepítését.

A németek kitelepítésével kapcsolatos eredeti beneši program 1943 decemberében, a moszkvai tárgyalások során egészült ki hivatalosan a szlovákiai magyarok kitelepítésének elképzelésével. Sztálinnak és Molotovnak a tárgyalások során Beneš a magyarok kitelepítése mellett a Csehszlovákia javára történő határmódosítások kérdését is felvetette. A csehszlovák–magyar határ módosítását a Szlovák Nemzeti Tanácsban Vavro Šrobár hangoztatta 1944 szeptemberében, aki az Ipoly-határ helyett az 1919. évi vasúti és Mátra–Bükk határ mellett szállt síkra. Beneš elsősorban a pozsonyi hídfő kibővítését tartotta fontosnak. A Sztálin által megerősített előzetes szovjet beleegyezés birtokában Beneš 1944 januárjától következetesen a "csehszlovákiai németek és magyarok kitelepítését" együtt szorgalmazta, jóllehet a német kérdés végleges megoldása számára mindig prioritás maradt.

A két nem szláv kisebbség kitelepítésére vonatkozó csehszlovák elképzeléseket a legrészletesebben az a memorandum foglalta össze, amelyet a londoni csehszlovák emigráns kormány 1944. november 23-án küldött meg a szovjet, brit és amerikai kormányoknak. A memorandum abból a felismerésből indult ki, hogy Közép-Európában a nemzeti kisebbségek komoly feszültségek kiváltói, ugyanakkor nem lehet nemzetiségileg "tisztá" államokat határmódosításokkal létrehozni. A memorandum – Beneš korábbi, területi kompenzációval, részleges határmódosításokkal kombinált kitelepítési elveiről megfelekezve – semmilyen területi engedményt sem tartott elképzelhetőnek Németország javára, mondván az ilyen koncessziók a német agresszió jogosultságát igazolhatnák.

A memorandum szerint a háborús tapasztalatok után Csehszlovákia számára a német és a magyar kisebbség kitelepítése ("transfer") jelenti az egyedül célravezető megoldást a kisebbségi kérdés végleges rendezésében, mert "főként a nácizmus, a szörnyű tömeggyilkosságok és brutalitások óta a csehszlovák nép nem tudna nyugodtan élni Csehszlovákiában a német kisebbség nagy részével". Ezért a memorandum szerzői szerint "az erőszakos németesítés és a népiirtás brutális német módszerei helyett" "a német lakosság nagyobbik részének kitelepítése elsőrendű szükségszerűség". A háború befejezésekor Csehszlovákia

területén maradt német kisebbség egészének kitelepítéséhez kért nagyhatalmi támogatást arra is fel kívánta használni a csehszlovák kormány, hogy a Németország nem csak a szervezett "transzfer" keretében kitelepített németek, hanem "a csehszlovák állampolgárok által elüldözött, illetve jövőben elüldözendő összes német" számára is adjon állampolgárságot és fogadja be területére.

A két kisebbség kitelepítésére vonatkozó 1944. november 23-i csehszlovák memorandum még engedélyezte volna a kitelepített németek számára az ingóságok többségének elszállítását, amit azután 1945-ben már csak a személyes tárgyakra és az utazás idején feltétlenül szükséges élelmre korlátoztak. A szlovákiai magyarokkal kapcsolatosan ez a memorandum a következőképpen fogalmazott: "A magyar kisebbség jelenléte Csehszlovákiában nem jelent olyan veszélyes problémákat, mint a német kisebbségé. A csehszlovák kormány azonban fenntartja magának a jogot, hogy a memorandumban megfogalmazott javaslatnak megfelelően, hasonló módon járjon el a magyar kisebbség azon elemeivel szemben, akik a Köztársasággal szemben ellenségesen viselkedtek. Megjegyezzük, hogy az 1938. évi állapotok szerint jelentős számú szlovák kisebbség jelenléte Magyarország határain belül lehetővé teszi, hogy ezt a kérdést a lakosságcsere alapján igen széleskörűen megoldhassuk."

A szlovákiai helyzet a világháború utolsó hónapjaiban

A magyar kérdés szlovákiai rendezése kezdettől fogva egyfajta mellékhadszíntérnek bizonyult a londoni kormány számára. A radikális rendezést 1944 folyamán és 1945 elején a szlovák hatóságok sem erőltették. Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a londoni és moszkvai csehszlovák emigráció magyarellenes terveitől eltérően, az 1944 augusztusában kitört szlovák nemzeti felkelés során megalakult szlovákiai törvényhozó testület, a Szlovák Nemzeti Tanács elképzeléseiben csak részleges büntető intézkedések fogalmazódtak meg a magyar kisebbséggel, illetve annak az 1938–1945 közötti időszakra vonatkozóan elmarasztalhatónak tartott részével szemben. Igaz az etnikai diszkrimináció mozzanata – a magyarok politikai életből, közigazgatásból való kizárását szorgalmazó határozatok, rendeletek, illetve az 1938 után Magyarországra került dél-szlovákiai terület valamennyi "anyországi telepésének" elűzésére vonatkozó tervek formájában – már 1944 szeptemberében megjelent. Még 1945 első hónapjaiban sem tervezték szlovák részről a magyar kisebbség teljes felszámolását. Ugyanakkor az SZNT Belügyi Megbízotti Hivatalának 1944. szeptember 27-i rendeletében megjelent a kollektív bűnösség elvének az alkalmazása, illetve az etnikai diszkrimináció gyakorlata a helyi közigazgatási intézményekből – minden más körülménytől függetlenül – kizárták a szlovákiai németeket és magyarokat.

A háború utolsó periódusában, 1945 tavaszán azonban a londoni és a moszkvai emigráció határozta meg a háború utáni csehszlovák elképzeléseket az ország etnikai átalakítására, a tiszta szláv nemzetállam létrehozására. A magyarokkal szembeni negatív szlovákiai fordulat kezdetét a Szlovák Kommunista Párt 1945. március 1-jei kassai konferenciája, s az ott elfogadott programnyilatkozat jelentette. A pártkonferencia nyilatkozata a következő követelésekben összegezte a pártnak a Szlovákia területén élő magyarokkal szembeni törekvéseit. Elítélni és megbüntetni javasolt minden magyart, "aki üdvözölte és támogatta Szlovákia déli területeinek Magyarországhoz csatolását és a magyar fasiszta hadsereg által való elfoglalását". Rosszhiszemű megközelítésben ez a kritérium önmagában elégséges alapot adhatott volna az egész szlovákiai magyarság börtönbe zárására. Hiszen az 1938. évi bécsi döntést, s az azt követő bevonulást a felvidéki magyarok szinte kivétel nélkül olyan örömnepként élték meg, amely a korábbi, etnikai szempontból méltánytalan trianoni határkijelölés helyett az etnikai realitásokhoz jóval közelebb álló határt eredményezett.

A kommunista felhívás szerint azok végképp nem számíthattak kegyelemre, akik a magyar fennhatóság alá került területeken bármifajta bűnt vagy erőszakot követtek el a szlovák néppel szemben. Más kérdés, hogy ebbe a kategóriába elsősorban a szlovákiai Egyesült Magyar Párt, illetve az 1938. november utáni szlovákiai Magyar Párt tisztségviselőit, politikusait sorolták. Köztük volt a két párt elnöke, Esterházy János, az elnökség tagjai, illetve városi, helyi szervezetek vezető tisztségviselői: Csáky Mihály, Teszár Béla, Jabloniczky János, Párkány Lajos, Böjtös József, Vircsik Károly, Szüllő Sándor és Brinbaum Frigyes. A Husák belügyi megbízott által a szovjeteknek átadott és Szovjetunióba elhurcolt szlovákiai magyar politikusokat Moszkvában 1946. június 10-én a szovjet belügyminisztérium mellett működött különleges tanács öttől tíz évig terjedő javító munkatáborra és vagyonek kobzásra ítélte.

Jóval nagyobb réteget, gyakorlatilag az egész katonaköteles felvidéki magyar férfi népességet, köztük azokat a 14 évesnél idősebb fiatalokat is, akik a Levente-mozgalom tagjai voltak érintette "a szövetséges Vörös Hadsereggel vagy a csehszlovák hadsereggel szemben fegyveresen harcolókkal" szembeni büntetés követelése. A nyilatkozat a "bűnös magyarok" megbüntetésével mellett követelte a bécsi döntés után Szlovákia területén letelepültek azonnali kitoloncolását, amiben minden cseh és szlovák párt kezdettől fogva egyetértett. Mindezekhez az intézkedésekhez a felhívás a szlovákiai magyarok aktív részvételét kéri, mert "a szlovák nép bizalmát csak akkor vívhatja ki, ha maga is energikusan fellép minden olyan magyarral szemben, akik a fenti bűnöket elkövették". A magyarkérdés kezelésének szentelt fejezet az elmagyarosított dél-szlovákiai területek elszlovákosítását is feladatként jelölte meg.

A szlovákiai magyarok helyzete a világháborút követő hónapokban

A szlovákiai helyzetnek volt néhány alapvető sajátossága a cseh- és morvaországgal szemben. A mintegy másfélszáz ezres szlovákiai (kárpáti) némettség jelentős részét a német katonai hatóságok a világháború utolsó szakaszában evakuálták Németországba, sokan pedig a front elől a szomszédos cseh-morva protektorátus területére menekültek. A csehszlovákiai "nemzeti és demokratikus forradalom" nemzeti éle emiatt elsősorban a magyar kisebbség ellen irányult. Ezt a közösséget azonban nehéz volt a szudétánémetekkel azonos módon kezelni. Egyrészt az első bécsi döntés előtt a magyarlakta dél-szlovákiai területen gyakorlatilag semmilyen tömeges rendezésváltozásra nem került sor, a területátadás idején a helyi magyar és szlovák népesség között sem került sor súlyosabb incidensekre, s ezért a szlovákiai magyarok közt nem volt számottevő félelem a háború után várható fejlemények miatt.

Másrészt a front elvonulása után a szlovákiai magyarok helyben maradtak, és főleg az erős szlovákiai magyar kommunista csoportok révén igyekeztek bekapcsolódni a háború utáni politikai életbe. Sok helyen felvették a kapcsolatot a szovjet hadsereg vezetőivel, újra-szervezték a helyi közigazgatást. Ez történt például a front elvonulását követő napokban Királyhelmecen és Rozsnyón, de számos más magyarlakta városban és községben. Végül maga a szlovák és a csehszlovák vezetés sem volt kezdettől fogva egységes abban, hogy a magyarokkal szemben ugyanolyan büntető szabályokat kell foganatosítani, mint a németekkel. A magyarelles hangulat azonban a háború befejezése után rendkívüli mértékben felerősödött, amit a kormányprogram, a köztársasági elnöki dekrétumok, a Szlovák Nemzeti Tanács megbízottai rendeletei, s a pártok közül elsősorban a szlovák kommunisták magatartása váltott ki. Amint azt az események igazolták, végül a csehszlovák kormánynak nem sikerült a németkérdéshez hasonló "globális rendezést", vagyis a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítését megvalósítani.

A Ludvík Svoboda tábornok vezette csehszlovák hadsereg 1945 áprilisára tervezett magyarellenes katonai akcióját a szovjet katonai vezetés nem támogatta, a front kelet-nyugati irányú mozgása pedig nem is tette lehetővé az észak-déli irányú "hadművelet" beindítását. A szlovákiai magyar kérdés további rendkívül fontos sajátosságát a nemzetközi megítélés német kérdéstől eltérő hangsúlyai adták. Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt magyar fegyverszüneti megállapodás értelmében az 1938. november 2-i bécsi döntéssel Magyarországnak ítélt területek ismét Csehszlovákiához kerültek. Ugyanakkor a fegyverszüneti egyezményt előkészítő szovjet kormány ellenében a megállapodást aláíró brit és az amerikai kormány nem támogatta a londoni csehszlovák kormánynak azt a kívánását, hogy a fegyverszüneti megállapodás kötelezze Magyarországot a Csehszlovákiának visszaadandó területek magyar lakosságának befogadására.

Mindazonáltal a magyarországi fegyverszüneti megállapodás során az is eldőlt, hogy a romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai magyarokat nem kezelik a régió országaiban élő német kisebbségekkel azonos módon. A kisebbségi németekkel szemben a Szovjetunió és Nagy-Britannia egyaránt a teljes kitoloncolást, Németországba telepítést tartotta a kívánatosnak. Ráadásul a szovjet kormány a Vörös Hadsereg által megszállt országokban fenntartotta magának a jogot arra, hogy a munkaképes korú német lakosságból a 17–45 év közötti férfiakat és a 18–35 év közötti nőket a Szovjetunióba hurcolják kényszermunkára.

A felvidéki magyarságnak az a nagyobbik része, amely rövid hat évre Magyarország állampolgárává vált, a háborús front elvonulását követően ismét kisebbségi sorba került. Ez egyebek közt azt jelentette, hogy az 1938–1945 között Szlovákiában maradt magyarokkal együtt osztozott abban a sorsban, amelyet számára a csehszlovák kormány, valamint a szlovák hatóságok előkészítettek. Ugyanakkor a formailag szintén Csehszlovákiához visszakerült kárpátaljai magyarság a szovjet katonai megszállás nyomán kialakult körülmények közt, rövid pár hónapon belül Kárpátalja egész területével és az ott élő más népekkel együtt a Szovjetunió része lett. A IV. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. november 12-én kiadott 0036. számú határozata alapján a tartomány 18 és 50 év közötti német és magyar férfi népességét – becslések szerint mintegy 40 ezer embert – internáló táborokba vitték. Közülük minden harmadik áldozatául esett a szovjet lágerek, a szibériai táborok, a Gulag és a kényszermunka során megtapasztalt kegyetlen bánásmódnak.

A hozzávetőleg 600 ezerre fogyatkozott felvidéki magyar népcsoportot a németeket sújtó erőszakos elűldözéshez fogható támadások viszonylag kis mértékben érintették. A "málenkij robot" főként a bodrogi, Ung-vidéki magyar településeken szedte áldozatait, de a személyi okmányokban bejegyzett magyar nemzetiség vagy állampolgárság miatt az egész országban hurcolták el magyarokat a Gulagra. A magyarok tehát rendkívül nehéz helyzetbe kerültek a kisebbségek nélküli nemzetállam kialakítására törekvő Csehszlovák Köztársaságban. A magyar fegyverszüneti egyezmény, valamint az 1944. május 8-i szovjet–csehszlovák megállapodás értelmében a szovjet hadsereg által elfoglalt területeken a közigazgatást a csehszlovák hatóságok vették kézbe. A köztársasági elnök 1944. évi 18. számú dekrétuma, valamint az SZNT Belügyminisztériumi Megbízotti Hivatalának 1944. szeptember 27-i rendelete alapján Szlovákia magyarlakta településein a nemzeti bizottságokban a két kisebbség tagjai nem vehettek részt.

Ennek ellenére számos településen az első hetekben a helyi magyarok irányították településüket. A Szlovák Kommunista Párt 1945. március 1-jei kassai konferenciáján elfogadott felhívás a szlovákiai magyarokat legfeljebb a helyi nemzeti bizottságok tanácsadó testületeibe engedte be, szavazati jog nélkül. Az SZNT elnöksége által 1945. április 7-én elfogadott 1945. évi 26. számú rendelet alapján a német és magyar lakta településeken közigazgatási bizottságok, illetve komisszárok vették át a helyi közigazgatást.

Az SZNT által a nemzeti bizottságok munkájának irányítására létrehozott, kommunistákból álló bizottság 1945. április 12-i határozata azután egyértelműen megtiltotta a németek és magyarok részvételét a helyi közigazgatásban.

Az 1945. április 5-i kassai kormányprogram

Edvard Beneš és londoni kormánya, az Államtanács képviselői, a moszkvai kommunista emigráció tagjaival együtt Moszkván keresztül 1945. április 3-án érkeztek Kassára. Ezen a napon, még útban Kassa felé, a vonaton, a Šrámek vezette londoni csehszlovák kormány Beneš elnöknek benyújtotta lemondását. Ezt követően Kassán megalakult az új kormány és kihirdették a már Moszkvában elfogadott új kormányprogramot. Ennek VIII. pontja fejtette ki a tiszta szláv nemzetállam megteremtésének tervét: "A cseheknek és szlovákoknak a német és magyar kisebbséggel kapcsolatos szörnyűséges tapasztalatai – hiszen a kisebbségek nagyjából a köztársaság ellen irányuló hódító politika engedékeny eszközének bizonyultak, s közülük elsősorban a csehszlovákiai németek kínálkoztak fel a cseh és szlovák nemzet elleni megsemmisítő hadjáratra – a megújított Csehszlovákiát mély és végleges beavatkozásra kényszerítik."

A kormányprogram elvben lehetővé tette az 1938 előtt is csehszlovák állampolgársággal rendelkező, lojális és hűséges német és magyar nemzetiségű polgárok büntetlenségét, állampolgárságuk visszaadását, az elmenekült antifasiszta németek és magyarok visszatérésének engedélyezését. Ugyanakkor célul tűzte ki a többi egykori csehszlovákiai német és magyar állampolgárságának s a hozzájuk kötődő politikai, szociális, nemzetiségi jogoknak a megszüntetését, a bűnösök megbüntetését, az ország területéről való kitiltását, s végül az 1938 után csehszlovák területre betelepültek azonnal kiutasítását. A kormányprogram végrehajtásában, s azon belül a két kisebbség felszámolásában az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáig, 1945. október 28-áig terjedő időszakban fontos szerep jutott a köztársasági elnöki dekrétumoknak, illetve az azokat Szlovákia területén adaptáló Szlovák Nemzeti Tanács által hozott rendeleteknek.

A kassai kormányprogram kihirdetésével egyértelművé vált, hogy a háború utolsó periódusában, 1945 tavaszán a moszkvai emigráció határozta meg a háború utáni csehszlovákiai fejlődést, a kormányalakítást, s a háború utáni újjáépítés, politikai berendezkedés programját. A kormányprogram teret nyitott a köztársaság fokozatos bolsevizálásának. A három és félmillió német, illetve a kárpátaljaiakkal együtt közel nyolcszáz ezres magyar kisebbség végleges felszámolásával felerősödött nacionalizmus eszményi háttérrel biztosított az antidemokratikus végrehajtói hatalomnak. A jogfosztó elnöki, nemzeti tanácsi jogszabályok, a szociális demagógia eleve kizárta a hatalmi ágak közötti demokratikus hatalommegosztást.

A csehszlovák Nemzeti Front Zdeněk Fierlinger vezette kormányának kassai kormányprogramja lehetőséget teremtett a köztársaság radikális nemzeti, etnikai, szociális, tulajdonjogi, politikai, pártpolitikai, államjogi átrendezésére. Nemzeti vonatkozásban a szlovák kérdés rendezése, valamint a két nem szláv nemzeti kisebbség kollektív bűnösségének elve és az ennek alapján immár legitimnek számító etnikai diszkrimináció bizonyult döntőnek. Az állampolgári jogokkal nem rendelkező németeket és magyarokat az egymást követő elnöki dekrétumokkal, rendeletekkel – a kassai kormányprogramnak megfelelően – 1945 tavaszán, nyarán megfosztották vagyonuktól, állampolgárságuktól, politikai, szociális és nemzetiségi jogaiktól.

A kormányprogram sokkal inkább a nemzeti célokat tette egyértelművé, mint a szociális átalakulás programját. A Szovjetuniótól való függőség elismerésével pedig az

ország külpolitikai kényszerpályára került. Ezeket a változásokat a polgári pártok és maga Beneš is megpróbálták a maguk javára felhasználni, egyebek közt a nemzeti követelések túlhangsúlyozásával, radikális megoldásával. Radikalizmusban és – mint hamarosan kiderült – nacionalizmusban azonban a kommunistákkal már akkor sem lehetett felvenni a versenyt.

A beneši dekrétumok és szláv nemzetállam megvalósítása

A háborús események befejezésekor még mindig három milliónyi német és hozzávetőleg 650–700 ezer szlovákiai magyar mielőbbi elüldözése, kitelepítése volt az elsődleges "nemzeti forradalmi" cél. Ennek megvalósítására a csehszlovák és szlovák hatóságok a szovjet és a csehszlovák hadsereg alakulatait is szerették volna igénybe venni.

A csehszlovákiai magyar kisebbség felszámolására nagyhatalmi beleegyezés hiányában is többféle lehetősége maradt a csehszlovák hatóságoknak:

- az 1938 előtt magyar állampolgársággal rendelkező személyek elűzése otthonaikból;
- a pozsonyi és kisebb mértékben a kassai, komáromi városi magyar népesség internálása, lakásaik lefoglalása azzal a céllal, hogy Magyarországra menekülésüket felgyorsítsák;
- a belső széttelepítés, amely 1945 és 1946 telén a csehországi deportálások során hozzávetőleg 45–50 ezer magyart érintett;
- az 1946-ban beindított reszlovakizációs akció, amely a vagyon elkobzásától és kitelepítéstől való mentesítésnek, valamint az állampolgári jogok megszerzésének a kilátásba helyezésével 350 ezer fős magyar tömeget kényszerített arra, hogy "reszlovakizáljon";
- a belső telepítésekkel, a megfélemlített magyarok menekülésével Csehszlovákia 1945 decemberében tárgyalásokra kényszerítette Magyarországot, amely 1946. február 27-én aláírta a rendkívül egyenlőtlen lakosságcsere-egyezményt. Ennek keretében 1947–48-ban összesen 70–72 ezer szlovákiai magyart telepítettek át Magyarországra a csehszlovák hatóságok és ugyanők ugyanennyi szlovákot toboroztak Magyarországon az áttelepülésre.

A szlovákiai, illetve csehországi németek esetében a német katonai hatóságok által elrendelt evakuálás, a spontán menekülés, valamint az erőszakos elüldözés százezres nagyságrendű népességmozgásokat indított el. A szlovákiai magyarok azonban szinte kivétel nélkül otthonaikban maradtak.

A két nem szláv kisebbség helyzetének kezelésére, a német és a magyar kisebbségi kérdés "végleges megoldásához" tehát olyan jogszabályok elfogadására volt szükség, amely az államot felhatalmazta a két kisebbséghez tartozó személyek kitelepítésére. Ezeknek a jogszabályoknak legfontosabb "jogforrása" a kassai kormányprogram volt. Az etnikai diszkriminációra épülő jogszabályok prototípusait pedig a Szlovák Nemzeti Tanács német és magyar földtulajdont elkobzó, illetve a háborús bűnösök büntetését szabályozó rendeletei, illetve Beneš köztársasági elnök azonos célokkal készült dekrétumai jelentették.

Edvard Beneš köztársasági elnök 1945. április 2. és 1945. október 27. közötti időszakban összesen 98 dekrétumot bocsátott ki. Ezeket az 1945. október 28-án megalakult ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlés 1946 márciusában visszamenőleges hatállyal törvényerőre emelt. A 98 dekrétumból 13 vonatkozik közvetlenül a német és magyar kisebbségre, s jó néhány további közvetve szintén tartalmazott olyan rendelkezéseket, amelyek összefüggtek a két kisebbség kollektív bűnösökként való elmarasztalásával.

A két kisebbség kollektív bűnösökként való elmarasztalásának, illetve büntetésének elvén alapuló legfontosabb dekrétumok közül az 1945. május 19-én kiadott 5. számú elnöki dekrétum "az elnyomás idején végrehajtott egyes vagyoni jogi ügyletek érvénytelenségéről, továbbá a németek, magyarok és árulók, kollaboránsok, valamint egyes szervezetek és intézetek vagyoni értékeinek állami kezeléséről" rendelkezett. A dekrétum negyedik paragrafusa kimondta: "Állami szempontból megbízhatatlannak kell tekinteni a) a német vagy magyar nemzetiségű személyeket, b) azokat a személyeket, akik a Csehszlovák Köztársaság állami szuverenitása, önállósága, egysége, demokratikus köztársasági államformája, biztonsága és védelme ellen irányuló tevékenységet fejtettek ki..."

Ugyanezen dekrétum azt is kifejtette, hogy kit kell német vagy magyar nemzetiségűnek tekinteni. Mindazokat, "akik az 1929 utáni időszakban a népszámlálásokkor német vagy magyar nemzetiségűeknek tekintették magukat, vagy pedig a német vagy a magyar nemzetiségű személyeket tömörítő nemzeti csoportok, szervezetek vagy politikai pártok tagjai lettek." Az egész kisebbségi csoportot kollektív bűnösökként kezelő magatartás jellemezte a két kisebbséget érintő többi elnöki dekrétumot is. Közülük az 1945. évi 5, 12. számú dekrétum a németek, magyarok mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról, a 16. számú a náci bűnösök, háborús bűnösök megbüntetéséről, a rendkívüli népbíróságok létrehozásáról intézkedett.

A legnagyobb horderejű döntést az 1945. augusztus 2-án kibocsátott 33. számú elnöki dekrétum jelentette, amely a németektől és magyaroktól – a müncheni szerződés, illetve a bécsi döntés semmisségének ellenére – megtagadta a csehszlovák állampolgárság visszaadását, mi több azokat a németeket is magyarokat is megfosztotta attól, akik 1938 után továbbra is Csehszlovákia polgárai maradtak.

A dekrétumok közül a 27. számú elnöki rendelet a belső telepítések egységes rendszeréről, a 28. számú pedig a cseh és szlovák telepeselemek a németek, magyarok, ellenséges elemek földbirtokára és üzemeibe való betelepítéséről rendelkezett. A szlovákiai magyarok 1945–1946. évi csehországi deportálásának jogi alapját az 1945. szeptember 19-i 71. számú elnöki dekrétum teremtette meg, amely az állampolgárságuktól megfosztott személyek munkakötelezettségéről rendelkezett, illetve a 88. számú elnöki rendelet, amely az általános munkakötelezettséget szabályozta.

A két kisebbséghez tartozók vagyonát az 1945. évi 5, 12. és 108. számú elnöki dekrétumok alapján valamennyi csehszlovákiai német és magyar földbirtokát mint "ellenséges vagyont" lehetett elkobozni, konfiskálni. Az utóbbi dekrétum szabályozta az ellenséges elkobzott vagyonokból létrehozott nemzeti újjáépítési alapokat. A dekrétum szerint gyakorlatilag kártérítés nélkül el lehetett venni minden német és magyar tulajdonban lévő ingó és ingatlan vagyont. Különösen azokat, amelyek "a Német Birodalomnak és a Magyar Királyságnak, a német vagy a magyar jog értelmében létezett jogi személyeknek, a német náci pártoknak, a magyar pártoknak, valamint az ezekhez a rendszerekhez tartozó és velük kapcsolatban álló más egységeknek, szervezeteknek, vállalatoknak, létesítményeknek, társulatoknak, alapoknak és célvagyonoknak, más német vagy magyar jogi személyeknek" a tulajdonában voltak.

Ugyancsak elkobozták az antifasiszta mivoltukat nem bizonyító természetes személyeknek a világháború végén személyes tulajdonában lévő vagyontárgyakat. Súlyos jogfosztások forrásává vált az 1945. évi 16. számú dekrétum, amelynek alapján – egyebek közt az 1946. évi csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményben a háborús bűnösöknek minősített csehszlovákiai magyarok egyoldalú kiutasítására vonatkozó rendelkezést kihasználva – a csehszlovák hatóságok igyekeztek tömegpercek keretében százával háborús bűnösökként elítélni magyarokat. Ez történt 1946. július 26. és augusztus 14. közt Kassán, ahol 715 magyar nemzetiségű személy ellen indítottak el egyszerre bírósági eljárást.

A Szlovák Nemzeti Tanács és a Megbízotti Testület rendeletei

A dekrétumok, illetve a kormányprogram szlovákiai végrehajtását az Szlovák Nemzeti Tanács, valamint a végrehajtó hatalmat gyakorló szlovák Megbízotti Testület – esetenként egy-egy megbízott – rendeletei adaptálták. Így például a az SZNT 1945. évi 4. számú rendelete szabályozta a szlovákiai németek és magyarok mezőgazdasági vagyonának elkobzását. Az SZNT 1945. évi 33. számú rendelete pedig a népbíróóságok hatáskörébe tartozó szlovákiai német és magyar fizikai, illetve jogi személyek körét pontosította. Az elkobzott német és magyar vagyon nemzeti gondokság alá helyezéséről az SZNT 1945. 50. számú rendelete intézkedett, a szlovákiai munkatáborokról pedig az 1945. évi 105. számú rendelet.

A szlovákiai rendeletek szerkezetükben, dikciójukban alapvetően megegyeztek a vonatkozó Beneš-dekrétumokkal. Kibocsátásukat nem pusztán a szlovákiai sajátosságok indokolták. A központi prágai kormányzat és a szlovákiai Megbízotti Testület, illetve a prágai Nemzetgyűlés, valamint a Szlovák Nemzeti Tanács között kibontakozott politikai küzdelmek szintén a csehországi és a szlovákiai ügyek különválasztását eredményezték. Erre használták fel a nacionalizmus kassai kormányprogrammal szabadjára eresztett szellemének tombolását, majd az 1946. évi választásokon vereséget szenvedett és emiatt még inkább radikalizálódott szlovák kommunisták hatalmi ambícióit.

A magyar kérdés belső megoldási módozataival (csehországi deportálások, vagyonelkobzások, tömeges népbíróósági ítéletek stb.) a prágai kormány 1946 februárjában az úgynevezett lakosságcsere-egyezményre megkötésére kényszerítette Magyarországot. Ennek alapján csehszlovák részről annyi magyart telepíthettek át Magyarországra, ahány magyarországi szlovák nemzetiségű lakos volt hajlandó önként áttelepülni a Csehszlovák Köztársaságba. Az etnikai homogenizációt szolgáló akciók azonban már korábban megkezdődtek: 1944–1945 telén mintegy 30 ezer csehszlovákiai magyar polgári személyt deportáltak kényszermunkára a Szovjetunióba, 1945 nyarán pedig több mint 36 ezer magyart toloncoltak ki szülőföldjéről. A kitoloncolás elsősorban a bécsi döntést követően felvidéki területekre költöző hivatalnokokat, tanítókat, valamint pozsonyi, kassai magyarokat érintette. 1945 végén és 1946/47 telén pedig közel 45 ezer embert deportáltak Csehországba kényszermunkára. Több ezer magyart szlovákiai munkatáborokban, illetve koncentrációs táborokban tartottak.

Az 1946. június 17-i kormányrendelet értelmében a szlovákiai magyarok részt vehettek az úgynevezett reszlovakizációs akcióban, amelynek a Dél-Szlovákiában maradó magyarok elszlovákosítása volt a célja. A jelentkezőknek megígérték, hogy visszakapják állampolgársági jogukat és szülőföldjükön maradhatnak. A jogaiktól és vagyonuktól megfosztott, a deportálásoktól és kitelepítésekől rettegő szlovákiai magyarok közül 410 ezer ember kérelmezte magyar nemzetiségének megváltoztatását, szlovákká minősítését.

A csehszlovák kormány 1945 őszén, a potsdami konferencia után kénytelen volt tudomásul venni, hogy a hárommillió csehszlovákiai német kisebbségtől eltérően a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítésére nem kapta meg a győztes nagyhatalmak hozzájárulását. A kassai kormányprogramban célul kitűzött szláv nemzetállamot tehát a magyar kisebbség esetében a csehszlovák hatóságok kénytelen voltak visszatérni a Magyarországgal megkötendő lakosságcsere-egyezmény elképzelésének megvalósításához.

Ennek ellenére a kisebbségi magyar közösséggel szemben életbe léptek a beneši dekrétumok német- és magyarellenes jogfosztó intézkedései, a Szlovák Nemzeti Tanács magyarellenes rendeletei, amelyek a magyarokat megfosztották állampolgári, vagyoni, szociális és nemzetiségi jogaitól. Az 1938 után visszacsatolt területekre betelepülőknek 1945

májusában minden ingóságukat hátrahagyva 24–48 óra alatt el kellett hagynuk az ország területét. Ezt a módszert az autochton magyar népességű településeken is megpróbálták alkalmazni, a magyar kormány és a határőrizeti hatóságok ellenállása miatt sikertelenül. A magyar kormány a csehszlovákiai magyarság ügyében több alkalommal fordult a nagyhatalmakhoz, illetve a Külügyminiszteri Tanácshoz. 1946 nyarán például a csehszlovák hatóságok fokozódó magyarellenes aktivitása készítette ilyen lépésre. Magyarország az Atlanti Charta és az ENSZ Egyezségokmány alapelveinek megsértése, és az 1946. február 27-én kötött lakosságcsere-egyezménnyel ellentétes eljárások miatt emelt panaszt Csehszlovákia ellen.

Az 1946. július 29-én a párizsi Luxemburg-palotában megnyitott békekonferencián a magyar békeszerződés legfontosabb kérdései közül a jóvátétel nagyságának megállapításával, valamint a két csehszlovák módosító javaslattal, nevezetesen a pozsonyi hídfő öt közösségére, valamint kétszázezer csehszlovákiai magyarnak a lakosságcsere-egyezmény keretén felüli, egyoldalú magyarországi áttelepítésére vonatkozó igénybejelentéssel foglalkoztak a legbehatóbban.

A szlovákiai magyarság az 1945-ben kezdődött jogfosztottsága második évében közel járt a megsemmisüléshez. A nyugati demokráciáknak a párizsi békekonferencián tanúsított elvi magatartása nélkül a kommunista hatalomátvételig hátralévő egy esztendőben a többségükben szlovák kommunista miniszterek, államtitkárok, illetve megbízottak által irányított, de a prágai kormány, valamint Beneš köztársasági elnök által is támogatott magyarellenes kurzus alighanem megtörte, s döntő részben felszámolta volna a kisebbségi magyar közösséget.

A Szlovákiából kiutasított és elmenekült demokrata magyarok tanácsának a párizsi békekonferencia elnökéhez intézett 1946. augusztus 19-i távirata így összegezte a felszámolásra ítélt közösség megmaradásának esélyeit: "Tiltakozunk a szlovákiai magyarság kollektív felelősségre vonása ellen, és ünnepélyesen elvetjük az erőszakos és embertelen módszerekkel kikényszerített népcseré elvét. A tartós béke érdekében felemeljük szavunkat a Nemzetek Szövetsége által garantált teljes kisebbségi jogvédelem és az Atlanti Charta szellemében biztosított emberi jogok mellett. Ellenkező esetben egyetlen igazságos megoldásnak a magyar területeknek a demokratikus Magyarországhoz való visszacsatolását tekintjük, mert a népességhez föld is tartozik." Hasonló elveket vallott az Arany A. László vezette, illegálisan működő Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség és a szlovákiai magyar értelmiségiek többsége.

A Dél-Szlovákia nemzetiségi átalakításához igénybe vett eljárások, tervek, akciók egymással szorosan összefüggtek. A szlovákiai Telepítési Hivatal, a Megbízotti Testület, illetve a prágai kormány a helyzetet és Magyarország magatartását figyelembe véve döntött a rendelkezésre álló eszközök felhasználásáról. A Szovjetunió többszöri közbelépésére, figyelmeztetésére Csehszlovákia – az 1948 februárjában történt csehszlovákiai kommunista hatalomátvételt követően – fokozatosan lezárta a kassai kormányprogramhoz és a beneši dekrétumokhoz kötődő kisebbségellenes periódust.

Az 1948. október 25-i 245. számú törvény, hűségeskü letétele után biztosította a magyar nemzetiségű személyek részére az állampolgárság visszaadását. Magyarország és Csehszlovákia 1949. július 25-én a csorbatói jegyzőkönyvben megállapodott abban, hogy a Magyarországra kitelepített csehszlovákiai magyarok vagyonának fejében Csehszlovákia elengedi Magyarországnak a békekonferencián meghatározott 30 millió dolláros háborús jóvátétel még esedékes részeit. A csehszlovákiai magyarok vagyon- és jogfosztással, valamint kitelepítési fenyegetésekkel kikényszerített *reszlovakizációs* nyilatkozatait azonban csak 1954-ben érvénytelenítették.

Történelem és emlékezet

Hatvan év, két-három nemzedék távlatában méltányos megegyezésekre csakis az érintett és érdekelt felek kölcsönösen belátó és megbocsátó magatartása biztosíthat megfelelő hátteret és fedezetet. Az 1997. évi csehszlovák–német közös nyilatkozatban például a két fél közösen ítélte el a kollektív bűn elvének érvényesítését a korabeli csehszlovák jogszabályokban. Hasonlóképpen járt el a Szlovák Nemzeti Tanács 1991. évi nyilatkozatában a szlovákiai németek kitelepítésével kapcsolatosan.

A szlovákiai magyarokkal kapcsolatosan mindeddig elmaradt hivatalos szlovák nyilatkozat, illetve az ugyancsak hiányzó szlovák–magyar közös nyilatkozat vélhetően ugyanerre kellene, hogy helyezze a hangsúlyt. Erre szolgált jó példával a szlovákiai magyar szervezetek 2005. áprilisi Komáromi nyilatkozata, amely a kassai kormányprogram elfogadásának 60. évfordulóján a szlovákiai magyar közösség történeti rehabilitációs igényének adott hangot, megfontolt és méltányos kárpótlási javaslatok megfogalmazásával. A történelmet mindazonáltal nem lehet egyszerűen a bűn és bűnbocsánat, károkozás és kárpótlás logikájára egyszerűsíteni. Érdekek és függőségek, programok és ambíciók, nemzeti önzés és nagyhatalmi erőviszonyok, globális, regionális és lokális játszmák tétjei, céljai keverednek egymással nehezen szétválasztható egységbe.

Az 1947–1949 között lebonyolított csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulója alkalmából megjelenő emlékkönyvünkkel elsődlegesen az egynyelvű nemzetállamok kiépítését célzó kisebbségpolitika elhibázottságára, tragikus következményeire emlékezünk és figyelmeztetünk. Az emberi sorsokat, családi köteleket, a szülőföldhöz, lakóhelyhez, rokonokhoz, emberi közösségeket figyelmen kívül hagyó és szétromboló, lélektelen népességcsere közvetlenül három közösséget sújtott: a csehszlovákiai magyarokat, a magyarországi szlovákokat és a magyarországi németeket.

A szülőföldjükről, házaikból elűzött, kitelepített, idegen közegbe áttelepített emberek, a megosztott családok, az új otthonaikban hosszú időn keresztül számtalan nehézséggel szembesülő "telepesek" számára a lakosságcsere csak kivételes esetben jelentett igazán megnyugtató rendezést és jó megoldást. Az etnikailag homogén nemzetállam eszméjéért a lakosságcsere keretében áttelepülésre, családtagjaiktól elválni kényszerült százezrek hoztak súlyos – életükben jóvátehetetlenek – bizonyult áldozatot.

A lakosságcsere által érintett magyarok, szlovákok, németek többsége ezzel együtt fokozatosan megbékélt a sorsával. Gyermekük, unokáik és az otthon maradt rokonok számára a vagonokban, teherautókon, idegen vasútállomásokon, házakban eltöltött napok, hetek emléke mára elbeszélhető, leírható részévé vált a 20. századi közép-európai történelemnek. A családi emlékezetben a jogfosztás, az üldözöttség, a kényszertelepítés fájdalmas emléke, a *menni vagy maradni* kegyetlen döntéskényszerének kiszolgáltatottság érzése azonban egy életre megmaradt.

A lakosságcsere lebonyolító két állam továbbra is adós a legsúlyosabban érintett szlovákiai magyar közösség sérelmeinek, veszteségeinek kárpótlásával, a fennmaradt követelések jóvátételével.

Az 1947–1949 között lezajlott csehszlovák–magyar lakosságcsere valamennyi sérelmet szenvedett résztvevője számára járna a hivatalos bocsánatkérés és a jóvátétel. Hatvan évvel a telepítések után az egykor kitelepítettek gyorsan fogyatkozó száma legyen figyelemre méltó mindkét ország minden felelős döntéshozójának, hogy a történeti konfliktusok feldolgozása, a kölcsönös megbocsátás sokat emlegetett kívánalma az áldozatok megkövetése és kárpótlása nélkül könnyen üres és tartalmatlan gesztus maradhat, ami aligha vezethet el az olyannyira kívánt történeti megbékéléshez.

Felhasznált irodalom

- Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948.* Illyés Gyula előszavával. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Genf 1979. (Az első magyarországi kiadás 1989-ben jelent meg a Hunnia Kiadónál.)
- Jech, Karel - Kaplan, Karel: *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945.* Dokumenty 1-2. köt. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR - Nakladatelství Doplněk, Praha–Brno 1995.
- Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca.* Kalligram Kiadó Budapest Pozsony 1995.
- Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között.* Európa 1995.
- Krno, Daniel: *A békéről tárgyaltunk Magyarországgal.* Budapest 1992.
- Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön (1944–1948).* Osiris 2000.
- Molnár Imre: *Esterházy János.* Lilium Aurum, Dunaszerdahely 2001.
- Šutaj, Štefan: *Reslovakizácia. (Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne).* Spoločenskovedný ústav SAV, Košice 1991.)
- Šutaj, Štefan: *Mad'arská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948 (Východiská a prax politiky k mad'arskej menšine na Slovensku).* Veda, Bratislava 1993.
- Šutaj, Štefan: *"Akcia Jub". Odsum Mad'arov zo Slovenska do Čiech v roku 1949.* Ústav pro soudobé dějiny, Praha 1993.
- Szabó Károly és É. Szóke István: *A magyar–csehszlovák lakosságcsere története.* Kézirat, I-III. kötet Budapest 1981. OSZK Kézirattár, 293/1-9.
- Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszertelepítései emlékezete 1945–1948.* Komárom 2003.
- Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések.* Komárom 2005.
- Tóth László (szerk.): *"Hívebb emlékezésül..." Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Kalligram Kiadó, Pozsony 1995.
- Vadkerty Katalin: *Kitelepítéstől a reslovakizációig, Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948. közötti történetéből.* Kalligram, Pozsony 2001.